

PAPER DETAILS

TITLE: ANTİK ÇAGDAN OSMANLI IDARESINE KADAR KERKÜK VE ÇEVRESİNİN SİYASİ DURUMU

AUTHORS: Hasan KARAKÖSE,Ahmed AYAD EMAD ULDEN

PAGES: 34-48

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2416400>

ANTİK ÇAĞDAN OSMANLI İDARESİNE KADAR KERKÜK VE ÇEVRESİNİN SİYASİ DURUMU*

Hasan KARAKÖSE**

Ahmed AYAD EMAD ULDEN***

Özet

Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Kerkük, Irak'ın dördüncü büyük şehridir. Kerkük şehrinin, 7000 yıl eskiye uzanan tarihi vardır. Şehir devletleri çağı (M.Ö. 5500-4000) diye isimlendirilen Sümerler döneminden, sülalelerin doğuş çağı (M.Ö. 2060-1960) diye adlandırılan çağa kadar, Mezopotamya'da bağımsız şehirler var olmuştur. Musul ve Ninova'yı buna örnek olarak verebiliriz. Bunlar gibi Erbeha da (şu andaki Kerkük) Sümerler zamanında, kentleşme açısından, genişliği ve refahı ile öne çıkmış ve bağımsız bir devlet olarak var olmuştur. 1923'te Kerkük kalesinde bulunan çivi yazısı tabletlerine göre de Erbeha (Kerkük) Sümerler zamanında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış veya eski bir devletin merkezi olmuştur. Kerkük Sümerler'den sonraki Amurrular, Hurriiler, Mitanniler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selekiler, Sâsânîler Dört Halife Dönemi, Emevîler, Abbasîler, Moğollar, Hamdânîler, Atabekler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunmuştur. Pek çok devletlerin hâkimiyetinde bulunan Kerkük, her bakımdan zengin tarih kültürü ile yoğrulmuş bir şehirdir.

Abbasîler'den başlayarak, özellikle Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ile başlayan dönemlerden itibaren Kerkük her bakımdan Türk özelliği taşımaya başlamıştır. Türk dilinin konuşulduğu, Türk örf ve adetlerinin yaşandığı şehir, günümüze kadar aynı özellikleri korumaktadır. Çağımızda Irak'ta yaşayan Türkmenlerin yoğun olarak yerleşme dönemleri ise Karakoyunlular zamanına rastlamaktadır.

Anahtar kelimeler; Erbeha, Irak, Kerkük, Musul, Türkler, Türkmen.

THE POLITICAL STATUS OF KIRKUK AND ITS SURROUNDINGS FROM ANCIENT AGES TO THE OTTOMAN ADMINISTRATION

Abstract

Kirkuk, located in the north-east of Iraq, is the fourth largest city in Iraq. The city of Kirkuk has a history that goes back 7000 years. The city of Kirkuk has a history dating back more than 5000 years BC. Independent cities existed in Mesopotamia from the Sumerian period, called the age of city-states (5500-4000 BC), to the age called the birth age of dynasties (2060-1960 BC). We can give Mosul and Nineveh as examples. Like these, Erbeha (current Kirkuk) stood out with its breadth and prosperity in terms of urbanization and existed as an independent state during

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlılar Zamanında Kerkük Ayanları (1869-1918)" adıyla hazırlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir

** Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e posta: hasanahievran@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1853-8266

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: ahmedkirdar1988@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9538-5465

the Sumerian times. According to the cuneiform tablets found in the Kirkuk castle in 1923, Erbeha (Kirkuk) emerged as an independent state during the Sumerian period or became the center of an old state. After Kirkuk Sumerians, Amurru, Hurrians, Mitanni, Medes, Persians, Macedonians, Seleucids, Sassanids, Four Caliphs Period, Umayyads, Abbasids, Mongols, Hamdanis, Atabeks, Great Seljuks, Iraqi Seljuks, Celayirs, Karakoyunlus, Aqqoyunlus It was under the rule of the state. Kirkuk, which is under the domination of many states, is a city kneaded with a rich historical culture in every respect.

Starting from the Abbasids, especially starting with the entry of Tuğrul Bey into Baghdad, Kirkuk has started to have a Turkish character in every respect. The city, where Turkish customs and traditions are lived, maintains the same features until today. In our age, the settlement period of the Turkmen living in Iraq coincides with the Karakoyunlu period.

Keywords; Erbeha, Iraq, Kirkuk, Mosul, Turkmen, Turks.

Giriş

Irak'ın kuzeyinde Bağdat-Erbil karayolu üzerinde bulunan Kerkük, Bağdat, Basra ve Musul'dan sonra Irak'ın dördüncü büyük şehridir (Saatçi, 2009: 137). Kerkük sancağı, Musul vilayetine bağlı Şehrizar sancağının merkez idâresi olup, eski ismi "Kerkura"dır (Kılıç, 2010: 256). Irak'ın kuzeyinde bulunan Kerkük, 35–25 dakika kuzey paraleli ile 44–25 dakika doğu meridyenleri arasındadır (Kramers, 1977: 589). Bugünkü Kerkük şehri, eski Şehrizar değildir. Eskiden Şehrizar denen yerin harabeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır (Kılıç, 2010: 256). Kerkük, eski Şehrizar'un kuzeybatısından 115 km uzaklıkta, Ravendüz, Salahiye, Erbil, Ranya, Köy Sancak adlı kazalardan meydana gelmektedir (Kılıç, 2010: 256). 1862 yılında Kerkük bir ara sancak olarak Bağdat'a bağlanmış ise de 1878 yılında Musul vilayeti yeniden oluşturulduğu sırada, Kerkük'te "Şehrizar" sancağı olarak Musul vilâyetine bağlanmıştır. Kerkük, Zağros Dağları'nın eteklerinde deniz seviyesinden 310 metre yükseklikte olup, Türk toplumunun önemli kültür merkezlerinden biridir. Kerkük, Musul'a 140 km. Bağdat'a karayolu ile 248 km (Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak Nedâvî, 2007: 41), demiryolu ile 338 km. uzaklıktadır (Saatçi, 2009: 137).

Şehrin kuruluşu kesin olarak tespit edilememişse de M. Ö. 800'lerde Assur hükümdarı Sarnabal¹ tarafından Medyalılar'dan korunabilmek için kurulduğu muhtemeldir. "Sarnabal'ın şehri" anlamında Kerhsuluh² denilirdi. XIV. yüzyılın sonlarına doğru burayı fetheden Timur döneminde, şehir, Kerkük şeklinde ilk defa Şerefeddin Ali Yezdî'nin tarihinde zikredilir. (Gündüz, 2002: 291; Kramers, 1977; 589; Mâhir Nakîp, 2008; 23; Kemal Mazhar, 2005: 39).

¹ ...hükümdar "Sardana" (Saatçi, 2015: 138).

² Kerkük şehrinin kurucusu olduğu kabul edilen Sarnabal şehre *Kerhsuluh* adını vermişti. *Kerh* kelimesi Keldânice'de şehir anlamına gelmekte, *Suluh* ise Sardnabal'ın esas ismi olup Sardnabal'ın şehri anlamına gelmektedir (Komisyon, 1993: 15).

Bölgede ekonomi ve ticâret bakımından önemli bazı şehirler vardır. Bunların önem ve tarihi değerleri, eski çağlardan orta çağa ve hatta günümüze kadar gelmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan Kerkük, diğer şehirler içinde tarihî önemi daha büyük olan ve özellik bakımından öne çıkan bir şehirdir (Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak Nedâvî, 2007: 41). Kerkük'ün öne çıkmasında birçok etkenler vardır. Tarihî kaynakların belirttiğine göre bu etkenlerin başında bölgeyi önemli yapan ve eskiden beri var olduğu bilinen petrol gelmektedir (Bakır ve Sefer, 1865: 8). Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Kerkük'ün kuzey kısmında Erbil, güney kısmında Selahaddin ve Musul (Ninova)³, doğusunda Süleymaniye, şehirleri bulunmaktadır (Şefik Haydar, 2012: 22). Büyük miktarda petrolün bulunmasından dolayı ilk sıralardaki yerini koruyan Kerkük, Irak'ın en önemli şehirlerinden sayılmaktadır. Diğer taraftan Irak'ın stratejik durumu da Avrupa, Asya ve Afrika arasında kara ve hava geçişleri bakımından Orta Doğu bölgesinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Kerkük şehrinde (Alâ-ü Saffar ve Âharûne, 2007: 41), kale surlarının dışında bina ve imarın başladığı on sekizinci asra kadar insanlar yaşamış, daha sonraları da kale içine yerleşmeler olunca, hayat iç kalede devam etmiştir (Bakır ve Sefer, 1865: 8).

1.Kerkük Kelimesinin Aslı

Târihçilerin ve araştırmacıların herhangi bir bölge veya şehri incelerken, tarihî süreç içinde yerleşim yerinin adının kökenini ve varsa isimdeki değişikliği bilmeleri gerekir. Kerkük, eski tarihi süreç içinde Irak'ın kuzeyinde önemli yere sahip olan şehirlerden birisidir. Târihçiler, târih boyunca Kerkük şehrinin isminin aslı hakkında tartışmışlardır. Kerkük şehrinin Aşağı Zap nehrinin güneyine kadar işgal ettiği yer, *Erbeha* veya *Erâbih* olarak bilinmektedir. Bu bilgi Üçüncü Ur Sülalesi'nin (M.Ö.2112-2004) kaynaklarında geçmektedir. Şehrin *Erbeha* veya *Erâbih* ismi Yeni Babil çağına kadar kalmıştır. Erbeha ismi bir Akkad adından (ha-arba -uru), Sümer diline geçmiştir. Bu iki kelimedenden, birincisi *erbea* (dört) rakamı anlamına, diğer kelime ise *semekû* (balık) manasına gelmektedir. Böylece *Erbeha* veya *Erâbih* ismi “Dört Balık” anlamında olmaktadır (Abîr Adnan, (?): 9). Babilliler de Kerkük ve etraftaki bölgeye *Emnice*⁴ adını vermişlerdir (Mahir Hasan, 2014: 18).

Kerkük'ün en eski ismi M.Ö. ikinci bin yıla uzanan, isim olarak Hammuri dönemine varan ve Urfa'da keşfedilen çivi yazısı tabletlerine kadar varmaktadır. Aynı zamanda Assur Devleti kaynaklarında şehir yerleşim yeri, Edid tanrıçasının ibadet merkezi olarak belirtilmekte (Baban, 1986: 251; Saatçi, 2009:

³ Assur Devleti merkezi Ninova, Dicle'nin karşısında ve doğu tarafındadır. Ninova'yı Assur hükümdarlarından Ninova veya Ninos kurmuştur (Komisyon, 1993: 15).

⁴ Başka bir kaynak Babillilerin Kerkük bölgesine Garmakan dediklerini vermektedir (Saatçi, 2009: 138).

139) ve Assurlular, Kerkük bölgesini Garmakan olarak anmaktadırlar (Saatçi, 2009: 138). M.Ö. ikinci ve birinci Kerkük Erbeha ve kraliçe şehri anlamına gelen *Leylânî* (*Lîlânî*) isimleri ile de bilinmekte, Hristiyanlığın ilk asrında ise *Kerha* (*Kürha*) veya *Kerh* (*Kürh*) adları verilmektedir (Mahir Hasan, 2014: 19).

Süryânî kaynaklarda *Beyt-i Kermâ*⁵ ismi *Karhad Beth Slokh* (*Kerhad Beyt-ü Sulh*)⁶ isminden geldiği belirtilmektedir (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19). Yunan kaynaklarında *Arabhuys*⁷ olarak geçen şehrin ismi, Batlamyus (Ptolemaios M.S.100-170) coğrafyasında *Korhuran* olarak ((Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19) , miladi üçüncü yüz yıl Roma haritalarında ise *Konkun* (*Concon* olarak geçmektedir (Saatçi, 2008: 139).

Yakup el-Hamevî'nin Erbil ve Dakûk⁸ arasındaki Tellü'l-Âl üzerinde bulunan *Kal'at-ü Hasîn* olarak nitelediği mekan, *Kerkük* şehri (*Kerhini*)⁹ olarak anılmaktadır (Şihabüddin Ebû Abdillâh, (?): 45). Mustafa Cevad¹⁰, Kerkük kelimesinde birinci kef harfinin fetha (üstün) ile okunduğunu söyler. Kerkük isminde Arap harflerinden üç kef harfi bulunmaktadır. Arapça'da böyle isimlere yani bir kelimeye aynı cinsten üç veya daha fazla harflerin olmasına çok nadir rastlanmaktadır. Bu da bize kelimenin Ârî yani "Ârâmî"¹¹ isimlerden olduğunu göstermektedir. Lübnan Dağları'nda bulunan Karak ismi de böyledir. Karak, Şam yolu üzerinde Kerh'e yakın sağlam bir kale ismidir. Bunların her ikisi de Sâmi isimlerden ve aynı manayı ifade eden "kale ve "hısın" anlamına gelmektedirler (Alâü's-Saffar ve Âharûne, 2007: 42). Bu kelimeler başka hikâyeye kitaplarında da geçmektedirler. Kârî Kûk, Kerkük kelimeleri de böyledir (Fehmi Arab Ağa ve Âharûn, 1957: 6).

Bir de Kerkük ismine en yakın olanı Kerhînî ismi vardır. Şehrin isminin Kerhini isminden Kerkük ismine değiştirilmesi, Türkmen Karakoyunlu Devleti

⁵ Başka bir kaynakta Süryani kaynaklarında "Beth Garne" olarak verilmektedir (Saatçi, 2015: 138).

⁶ Bu ismin Kerkük olduğunu G. Hoffman iddia etmiştir (Saatçi, 2015: 138)

⁷ Veya "Arrapkhius" denmektedir (Saatçi, 2015: 139).

⁸ Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde yer alan Dakuk, Kerkük'ün 40 km. güneyindedir (Saatçi, 2015: 171).

⁹ İlk dönem Müslüman Arap coğrafyacılar da şehrin ismini Kerhînî olarak zikrederler. Ayrıca Kalkaşendî (Ö.821/1418) Dımaşklî (Şamlı) coğrafyacı İbn Fadlullah el-Ömerî'nin (Ö.748, 1347/1348), Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Ebsâr adlı eserinde bu ismin geçtiğini belirtir (Kemal Mazhar 2005: 34-35).

¹⁰ Mustafa Cevad (1905-1969), aslen Kerkük Türkmenlerinden olup, Iraklı, alim, edip ve tarihçidir. Bütün Arap dünyasında tanınan, çok yönlü ilim adamlarından birisidir (Mahmud el-Arnâut, 2020: 290).

¹¹ Bazı lehçeleri günümüzde kullanılan yarı ölü bir Sâmi dilidir. Persler (M.Ö. 538-330) zamanında milletlerarası ticaret dili haline gelen Ârâmîce Yunanistan, Mısır, Anadolu, Suriye, Kuzey Mezopotamya, İran, Afganistan Pakistan'a kadar geniş bir alana yayılmış bir dildir (Dinçol, 1991: 267).

zamanında yapılmıştır. Gelişen olaylara bağlı olarak ve tarihi kaynaklardan alınan bilgilere göre Karakoyunlular zamanında şehrin ismi Kerhînî ve Kerkük olarak ifade edilmektedir. Tarihçi Abdullah b. Fetullah el-Bağdâdî, Bağdat ve Irak'ın bir kısmının meliki olan Karakoyunlu Muhammed b. Kara Yusuf'un biyografisinde, *"(İskender b. Kara Yusuf) babası Yusuf'a karşı Kerhina tarafında isyan etmiş ve burasını almıştı. Onunla hiç kimse mücadele edemedi ve 1428'de öldü. Yusuf öldüğünde oğlu Ceftâî (Cüftâî) kaçarak Irak tarafına gitti ve Kerkük eteklerine vardı"* ifadesi yer almaktadır. Bu biyografide şehrin ismi bir defa Kerhina, bir defa da Kerkük olarak zikredilmiştir (Komisyon, İsdârâtü Merkezi, 2013: 7).

2.Antik Çağ'dan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Kerkük Tarihi

Mezopotamya'da önemli coğrafi bir bölgede oluşan Asur ve Erbil ile tarihi şehirlerin en eskisi sayılan, aslı Erbeha (Ali Belavalî, 2019: 11) olan Kerkük şehrinin kuruluşu 5000 yıldan daha eskiye uzanan tarihi derinliği ile öne çıkmaktadır (Alâ'ü Saffar ve Âharûne, 2007: 42). Fakat kaynaklarda Kerkük şehrinin tarihi ve kuruluşu hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Biz bunları size tarihi veriler ışığında sırasıyla sunmakla yetinecek ve kararı okuyuculara bırakacağız.

Birinci görüşe göre, 1923'te Kerkük kalesinde keşfedilen çivi yazısına dayandırılan bilgilere göre Erbeha şehri (şimdiki Kerkük) bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış veya eski bir devletin merkezi olmuştur (Bayraktar, 2011: 55). 1938'de kazı ve araştırmalar sırasında Erbeha şehrine yaklaşık üç kilometre uzakta, M. Ö. 2600'de, hanedanların doğuşu sırasından Sümerlerin M.Ö. 4000-2000 zamanına kadar, çanak çömlek kapları, silahlar ve nefes aletleri bulunmuştur (Bayraktar, 2011: 55). Buradaki kazılar sonucunda şehrin yerleşim tarihi M.Ö.2600'lere kadar varmaktadır (Saatçi, 2009: 139).

Şehir devletleri çağı (M.Ö.5500-4000) diye isimlendirilen Sümerler çağı döneminden, sülalelerin doğuş çağı (M. Ö. 2060-1960) diye adlandırılan çağa kadar, eski bölgelerde bizzat bağımsız şehirler var olmuştur. Eski tarihi kaynakları inceleme sırasında Sümerler zamanında Mezopotamya (Irak) şehir devletleri sistemi vardı. Yani Mezopotamya, birçok küçük devletlere bölünmüştü. Her bir şehir devletinin kendine mahsus sistemleri vardı. Örneğin, Musul, M. Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış Asurluların dînî merkezi olan Ninova'nın yerini almıştır (Komisyon, 1993:15). Bunun gibi Erbeha (şu andaki Kerkük)'nın Sümerler zamanında, kentleşme açısından, genişliği ve refahı ile öne çıkmasından, bağımsız bir devlet olduğunu söyleyebiliriz (Bayraktar, 2011: 55; Kevseroğlu, 2019: 14).

İkinci görüşe göre, Erbeha (Kerkük) şehri milattan önce yaklaşık üçüncü bin yılda Akkadların (M. Ö. 2334-2150) idaresi altında bulunduğu söylenmektedir (Kevseroğlu, 2019: 14). Bizi Akkad dönemine götüren birtakım

eserler ve silindir mühürler bulunmuştur (Mahir Hasan, 2014; 19). Mezopotamya ülkeleri kral ve yöneticileri, çağlar boyunca, Zağros Dağları karşısında oturan kavimlerin yaptıkları hücumlara karşı önemli bir kapı durumunda olduğu için Erbeha (Kerkük) şehrine önem vermişlerdir (Taha Bâkır, 2012: 407-408). Akkad hanedanı Zağros Dağları'nda oturan Barbar Kûtîler (Gûtîler) tarafından saldırıya uğradıklarında, saldırı sonucu ülkelerinin yıkılmasından sonra Akkad Irak'ın kuzey bölgelerine çekilmişlerdi. Bu dönemde Erbeha şehri onlar için bir medeniyet ve kültür merkezi durumundaydı. Fakat kendileri kültür tarihi ve medeniyetlerine dayanak olabilecek somut eserler bırakmadılar. Bundan dolayı bazı kaynaklar, Akkadların buradaki tarihleri için *"karanlık tarihlerini gösteren fetret devri"* olarak bahsetmektedir (Tahâ ve Bâkır, 2012: 407-408).

Akkadlar, Mezopotamya'ya tam hâkim olamadılar yani bütün kuzey Mezopotamya'yı tam idâreleri altına alamadılar ve buradan ayrılmadan önce şehirleri tahrip ettiler. Güneydeki bölgeye gelince, doğrudan Kûtîlerin (Gûtîler) yönetimi altındaki kuzey kesimlerde görülmeyen özerk bir yönetim vardı. Fakat Kûtî kabileler arasında ortaya çıkan problemler ve çekişmeler, onların sonunu getirdi, ülkede büyük kaosa yol açan siyasi liderlik çekişmelerine yol açtı. Kûtîler, idareleri altında bulunan Mezopotamyalıların tapınaklarını tahrip ettiklerinden¹² ve yüksek vergilerle halkı ezdiklerinden dolayı halkta idarelerine karşı büyük düşmanlıklar ortaya çıktı. Ülkede, dini, ekonomik, siyasi, iktisadî sıkıntılara sebep olan tepkiler baş gösterdi. (Abîr Adnan, (?) : 31-32).

Üçüncü görüşe göre; Akkad topraklarının batı tarafından büyük bir dalga geldi ve ülke yönetimine hâkim olmayı başardılar. Bunlar ilk Babil hanedanlığını kuran Ammuriler (Ö. 2000-1600) olarak bilinmektedir. İlk defa Erbeha (Kerkük) ismi ülkenin her tarafında uygulamayı başaran kanun koyucu meşhur Kral Hammurabi zamanında kullanılmaya başlandı. Eski el yazma eserlerde Kerkük ismi M.Ö. 615 senesine kadar kullanıldığı görülmektedir (Bayraktar, 2011: 56). Erbeha (Kerkük) ve çevre bölgeler Hititlere (M. Ö 1650-1200) kadar krallık yönetimi altında kaldılar (Abîr Adnan, (?) : 38).

Dördüncü kaynak verilerine göre, M.Ö. 1700'lerde Sâmi kavimlerden olmayan ve Ermeni ülkesinde yaşayan Hurriler (M.Ö.3000-1300) ortaya çıktı. Bunlar birkaç krallık kurdular. Bunların en önemlisi Hurri-Mitanniler'dir. Başşehirleri ise Nozi/Nuzu (şimdi Türklân şehri yakınlarında Yorgan Tepe'de) şehridir ve yüksek bir medeniyete sahiptirler. Hurrilerin başkentine yakın olması sebebiyle Erbeha (Kerkük) önemli bir konuma sahipti (Bayraktar, 2011: 56). Kerkük şehrinin (Hurriler tarafından tamamlandığı ifade edilmekte ve

¹² Gûtîler, Sümerler, Akkadlar ve Asurlulara karşı sürekli saldırı halinde olmuşlardır. Diğer bir ifade ile bu devletler, Gûtîlere karşı devamlı savunma durumunda kalmışlardır (Kemal Mazhar, 2005: 27).

devamında Kerkük ismi Sümer ve Akkad krallarının kurdukları şehirlere ilişkin Sümer ve Akkad yazıtlarında geçmemesi, bu şehrin kurucularının Hurritler olduğunu kuvvetlendirmektedir. Çünkü *Sümer ve Akkad krallarının tümü kendi dönemlerinde, kendi fermanları ile kurulan şehirlerin isimlerini, tescil ederlerdi. Sümer ve Akkad şehir isim listelerinde Kerkük ismi geçmediğine göre, şehir Hurritler tarafından kurulmuştur* sonucuna varılmıştır (Kemal Mazhar, 2005: 23). Fakat yine bu kaynakta, *Kerkük şehrinin kuruluşu Hurritler zamanında tamamlanmıştır* bilgisine yer verildiğine göre, demek ki şehrin kurulması ve imarına bu devletlerden önce başlanmış olmaktadır. Diğer taraftan Kerkük şehrinin kuruluşu ve varlığı hakkında söz eden birinci ve ikinci görüşler şehrin Sümerler ve Akkadlar zamanına kadar tarihini götürmektedirler. Dolayısıyla burada şehrin kuruluşu tamamen amacından saptırılmakta ve siyasi bir mecraza çekilmektedir.

Hurritlerin kaderi Ermenilerle birleşme ve kaynaşma ve M.Ö. 1200'lerde Ermeni dağlarına çekilme ile son buldu (Bayraktar, 2011: 56). Asurlular, II. bin yılın ortalarından sonra Medler ve Arilerle çatışmaları sonrası, Kerkük şehrini yerle bir etmişlerdi. Bundan sonra Erbeha (Kerkük) şehri Asur İmparatorluğu idaresine girince (Kemal Mazhar, 2005: 28-29) Hititler ve Mitanniler burayı terk etmek durumunda kaldılar (Bayraktar, 2011: 56). Asurlular M.Ö. IX- VII. yüzyıllar arası şehri Medlere karşı sağlam ve sığınaklı kale durumuna getirdiler. Fakat bunun Medlerden korunmak için bir faydası olmamıştır (Bayraktar, 2011: 57; Kılıç, 2010: 247).

Devleti'nin kuzeyinde bulunan dağlık bölgeler üzerinde Asur devletinin yönetimi hayati ve mühim noktalara ulaşmasından dolayı ayrı bir önem kazanmaktaydı. Ayrıca Yeni Asurlular zamanında Erbeha (Kerkük) şehri daha önemli konuma geldi. Asur devletinin doğu sınırı ve bu bölge, Asur devletinin idaresi dışında kalan isyancı bölgelere karşı askeri seferler düzenlemek için, devletin doğu kapısı sayılmaktadır (Abîr Adnan, (?): 21).

Medler M.Ö. 612'de Assur Devleti'ni ortadan kaldırdılar ve başkentleri Ninova'yı tamamen işgal ettiler. Bağdat'ın kuzeyinde Dicle'nin doğusuna doğru uzanan bölgenin tümünü Kerkük, Erbil dahil hakimiyetleri altına aldılar (Kemal Mazhar, 2005: 29). Assur Devleti dönemi Erbeha (Kerkük)'da son bulduğunda Medler doğudan (Bayraktar, 2011: 57), Babiller de güneyden şehre girmişlerdi. Bu gelişmeler neticesinde Ninova'nın düşmesinden sonra Eriha (Kerkük) da Asur devletinden ayrıldı. Şehir yönetimi sadece Mezopotamya'nın kuzey bölgelerini içine alan Medlerin idaresi altına girdi. Bundan sonra Kyros (Kuraş/Cyrus)'un Medyen krallık tahtını ele geçirmesiyle Med İmparatorluğu (Medler) ve Keldânî Krallığı da son buldu (Abîr Adnan, (?) : 61). M. Ö. 550-549 tarihleri arasında Medler, akrabaları olan Persler (Fersler) tarafından ortadan kaldırıldılar (Kemal Mazhar, 2005: 30).

Erbeha (Kerkük) şehrinin de içinde olduğu Med kraliçesinin bütün mallarına el konuldu. Böylece şehir Ahemeniş idaresi altına girdi (Bayraktar, 2011: 58). Makedonyalı İskender'in Sâsânî İmparatorluğu'na (Dara) karşı zafer kazanmasından sonra Erbeha (Kerkük) Büyük İskender idaresi altına girdi (M.Ö.331). İskender'in ölümüne kadar bu devletin idaresi altında kaldı. İskender'in vefatından sonra devleti ve Kerkük, ona bağlı komutanlar arasında bölüştürüldü. Erbeha (Kerkük), Seleukos'ların da¹³ önem verdikleri, imar ettikleri, idari düzenleme yaptıkları topraklar arasındaydı (Saatçi, 2015: 138-139). Ayrıca eski suru yıktılar ve kale üzerine tepe şeklinde yeniden inşâ ettiler. Onun üzerine 65 burçlu sağlam taştan sur inşâ ettiler. Surun birisi güney batıda diğeri kuzey doğuda olmak üzere iki kapısı vardı. Seleukos'ların son zamanlarında, Partlarla uzun mücadeleden sonra zayıf düştüler ve M.Ö.139'da Partlar Irak'ın idaresini ele geçirdiler. Böylece Erbeha şehri de Partlar'ın hâkim oldukları topraklar arasına girmiş oldu (Bayraktar, 2011: 58).

Bundan sonra lakabı Sâsânî olan Sasânî Devleti'nin (226-636) kurucusu Erdeşir b. Babek'in etkin olduğu ve bunların Erbeha'ya girdikleri sırada çıkan iç isyanla birlikte Ferisiler dönemi son buldu (Bayraktar, 2011: 58). Bölge, Hz. Ömer zamanında 633 tarihinde Sâsânîlerle yapılan Kadisiye savaşından sonra da tamamen İslam topraklarına katıldı (Saatçi, 2015: 140).

Müslümanların eline geçmeden önce şehirde Hristiyanlık yayılmış ve bu dinin önemli mezheplerinden olan Nestûrîlerin merkezi durumuna gelmişti (Saatçi, 2015: 139). Hristiyanlar şehre el-Karh adını vermişlerdir (Saatçi, 2009: 139).

Bunlara ilaveten şehrin Naramsin savaş kayıtlarında adı geçmektedir. Bu kayıtlara göre Kerkük, Diyarbekir ve Suriye'ye kadar uzanan Subartu ülkeleri hudutları içinde değerlendirilmektedir (Cemal Reşid, 2002: 29). Bütün bu bilgilerden anlaşılan şudur ki, Erbeha, Asurlular (M.Ö.2025-612), Babilliler (2100-539), Selekîler (M. Ö. 312-64) Partlar (M. Ö. 247-M.S.224), Sâsânîler ve ismini burada zikretmediğimiz diğer devletlerin hakimiyetinde bulunduktan sonra Müslüman Araplar, Selçuklular ve diğer Türk devletleri ve Osmanlılar idaresinde bulunmuştur. Şehir, çağlar boyunca, bölgeye hükmetmek isteyen imparatorluklar ve devletler arasında pek çok çarpışmalar ve mücadelelere şahid olmuştur (Ali Belavalî, 2019: 11).

3.İslami Dönemin Başlamasından Osmanlılara Kadar Kerkük Şehri

Halife Ömer zamanında Dicle-Fırat taraflarına yapılan seferler sonunda Musul ile birlikte aynı sene içinde komutan İyaz b. Ganem 21 (642) Kerkük ve civarını ele geçirmişti (Gündüz, 2002: 291; Komisyon, 1993:15). Fetihden sonra

¹³ Kral Seleukos Kerkük şehir kalesine bir burç yaptırmış bundan dolayı şehir "Karh Selokh" olarak söylenir olmuştur (Saatçi, 2015: 139).

Müslüman Arapların buraya ne isim verdikleri bilinmediği gibi coğrafyacıların da Kerkük adını verdikleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır (Saatçi, 2009: 139). Sâsânîler ve erken İslam dönemlerinde *Karhina*, *Karhanî* veya *Karhînî* olarak söylendiği, muhtemelen burasının *Kerkük* olduğu ağırlık kazanmaktadır (Saatçi, 2015: 139).

Emevîler ve Abbasîler zamanında önemli miktarda şehre Türkler yerleştirildi ve özellikle Abbasîler zamanında Kerkük ve Musul birer Türk merkezi haline gelmişti. Abbasî halifelerinden Mû'tasım zamanında Türkistan'dan getirilen Türklerden henüz yerleşik hayata geçmeyen (Saatçi, 2015: 140) hassa orduları oluşturulmuştu. (Demirci, 1990: 8). Fakat Bağdat idaresi ile Kerkük arasındaki ilişkilerin zayıf olduğu dönemde (Kemal Mazhar, 2005: 35-36), Kerkük, Hamdânîler (905-1004) ve Ukaylîler (990-1096)'in idâresine girmişti (Gündüz, 2002: 291).

Kısa bir süre Ukaylîler yönetiminde kalan Kerkük, bu defa Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine girdi (Gündüz, 2002: 291). Büveyhîlerin Abbasîlere karşı uyguladıkları büyük baskı sebebiyle Selçuklu Emiri Tuğrul Bey, Abbasî hâlifesi tarafından birkaç defa davetten sonra 1055 tarihinde Bağdat'a girince, Büveyhî emiri tutuklandı ve Büveyhîlerin Abbasî hâlifesi üzerindeki baskısına son verildi, Tuğrul Bey, askerî harekâtla Bağdat'ta güvenliği sağlamasını müteâkip, Kerkük'e kadar bütün bölgede hâkimiyeti sağladı. Bunlarla yetinmeyen Tuğrul Bey, Basra, Halep, el-Cezire, Musul gibi başka bölgeleri de hâkimiyeti altına alarak, bütün Irak'ın tek hâkimi oldu. Yaklaşık 63 sene Kerkük şehri Büyük Selçuklu hâkimiyetinde kaldı (Mâhir Nakîp, 2008: 21). Diğer bir ifâde ile Kıpçak emirliğinin merkezi olan Erbeha (Kerkük), Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey'in Irak ve Suriye'ye girmesiyle Büveyhî idâresine son verildi (Saatçi; 2015: 140-141)

Büyük Selçuklular zamanında Kerkük, Musul ve Bağdat Türk dilinin konuşulduğu önemli merkezlerdendi (Remzi Kılıç, 2010: 247). 1191 tarihinde devlet yıkılana kadar, Kerkük, Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında kaldı (Gündüz, 2002: 291; Necat Kevseroğlu, 2019: 16-20). Aslında, Türkmenlerin bölgede yerleşerek yurt edinmeleri on birinci yüzyıla kadar uzanır. İskân politikasında (yerleşmek ve yurt tutmak politikası) Selçuklu sultanları şehzâdelerin fethedeceği yerleri belirler ve şehzâdeler de himâyelerindeki Türkmenlerle kendi bölgelerine seferler düzenlerdi. Bu bağlamda denebilir ki, İbrahim Yinal'ın görev sahasına giren Musul ve Kerkük daha 1048/1049' da tamamen Türkmen yerleşim alanı hâline gelmişti (Saatçi, 2015: 16-17).

Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a gelmesinden itibaren, Bağdat ve bugünkü Irak'ın kuzey kesimleri Türkleşmeye başlamıştır. Bundan sonra artarak çoğalan Türk göçleri var olan nüfusu daha da güçlendirmiştir (Saatçi, 2009: 14). Sultan Melikşah, Selçuklu topraklarını on iki eyâlete böldü. Bunlardan birisi olan Musul

vilâyeti, Süleymaniye, Erbil, Zor ve Kerkük'ten oluşturuldu. Bölgenin yönetimi Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra Irak Selçuklu Devleti'ne devredildi (Mahir Nakip, 2008: 21). Bundan sonra Erbeha sırasıyla İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlu ve 1508'de Safevî yönetimleri altında kaldı (Gündüz, 2002: 291; Kevseroğlu, 2019: 16-20).

Selçuklu Devleti'nde uygulanan sistem adem-i merkeziyetçi yönetim sistemiydi. Bu sistemde ıktâ ve toprak emirlere, kumandanlara verilerek yapıldı. Bunlardan her biri nerdeyse emirliği bağımsız hale getirirdi. Bunun sonucu olarak Selçuklu Devleti'nde birçok emirlikler ve atabeylikler ortaya çıktı (Kevseroğlu, 2019: 16-20).

Bölge sonraki zamanlarda da yoğun Türk iskânına marûz kaldı. Artuklular (1102-1409) zamanında Musul, Halep, Antakya, Kerkük bölgeleri tamâmen Türkmen yurdu haline geldi (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19). 1130'da Kıpçak emirlerinden Arslan Taş'ın oğlu tarafından Kerkük şehrinin de dahil olduğu Şehrizar bölgesi devralındı ve Arslantaş'ın oğlu buraya hâkim oldu (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19). Kerkük bu emirliğin merkezi idi ve Selçuklu tarihinde uzun bir müddet ismi böyle geçmiştir (Kevseroğlu, 2019: 17).

1139'a gelindiğinde İmâdüddin Zengî Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları kuzey ve orta Irak'ta Şehrizar ve Kerkük bölgelerini itaati altına aldıktan sonra (Merçil, 1993: 215), genişleme politikalarına devam ederek, kuzeyde Urfa ve Musul'dan Halep'e kadar uzanan geniş bölgelere hâkim oldu. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yetiştirdiği Aksungur'un oğlu olan, uzun süre hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde tek söz sahibi konumundaki İmâdüddîn Zengî, çok meşhur Türkmen savaşçısı ve emiridir (Mâhir Nakîp, 2008: 22-23).

Bundan sonra Erbil ve Şehrizar bölgelerinin tamamı ve Kerkük, Zeyneddîn Ali Küçük Bey Tekin'in kurduğu (H.653/1167) Erbil Atabeyliği'nin emrine girdi (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 18-19; Kemal Mazhar, 2005: 38). Onun yönetimindeki atabeyliğin merkezi Harran, Telafer, Sincar, Kerkük ve Tikrit'e kadar uzanan Erbil idi (Kemal Mazhar, 2005: 38).

Kerkük bir asırdan fazla bir süre içinde (H.522-630/1128-1232) atabeylik idaresi altında kaldı. Bu ailenin son emiri Muzafferüddîn Gökbörü'nin saltanatı sırasında devlet genişleme siyâseti uyguladı, Kerkük ve Şehrizar dahil küçük emirlikleri hâkimiyeti altına aldı (Mahir Nakip, 2008: 22-23.; Kemal Mazhar, 2005: 38). Onun zamanında bölge kalkınmanın yanında refaha tanık oldu, kültüre ve sanata da önem verildi (Mahir Nakip, 2008: 22-23; Kemal Mazhar, 2005: 38).

Bu hanedandan Muzafferüddîn Gökbörü 1232'de öldüğünde, hânedan toprakları Abbasîlere geçmişti (Kramers, 1977: 590). Moğollar Abbasî idâresine son verince, Irak'ta bir asır devam edecek olan Moğol hâkimiyet dönemi de başlamış oldu. (Kramers, 1977: 590; Kemal Mazhar, 2005: 39). 1258'de Cengiz'in

torunu Hülâgû'nun Bağdat'a saldırmasıyla Irak'ta kötü bir dönem başladı. Ancak, İslam'ı benimseyen Gazan Han (1295-1304)'ın tahta çıkmasıyla Irak'ta durum değişti ve siyasî, sosyal, ekonomik alanlarda olumlu gelişmelerle birlikte İlhanlılar toplumla kaynaştılar, bölge halkının âdetleri ve kültürü ile beraber yaşamaya alıştılar. Sadece Bağdat'ta değil, aynı zamanda Kerkük ve Erbil'de de îmar faaliyetlerinde ilerlemeler oldu. İlhanlı devleti hükümdarı Gazan Han'ın vefâtı ile bütün Irak'ta İlhanlıların hâkimiyet dönemi özelliğini kaybetmeye yüz tuttu (Mâhir Nakîp, 2008: 24-25).

Gelişen siyâsî ortamdan yararlanmasını bilen Celâyirîliler (1340-1431)'den Şeyh Hasan Celâyirî Moğol hâkimiyetini Irak'ta kaldırmayı, Bağdat şehrinde kontrolü eline almayı başardı ve burada Celâyirîliler hükümetini kurdu. Irak'ta Celâyirîliler'in ilk hükümdarı olan Şeyh Hasan (Abbas el-Azâvî, 1936: 24). Bağdat'ı kendisine başkent olarak seçti. Şeyh Hasan Bağdat'ta yeni medreseler ve çarşılar yaparak îmara önem verdi, Irak, bir kültür ve sanat merkezi konumunu yeniden kazanmayı başardı. Ayrıca, Celâyirîlilerin, Kerkük ve çevresini hâkimiyetleri altına almaları ile Irak'ta Türklerin sayısı ve nüfusları çok daha fazla arttı (Mâhir Nakîp, 2008: 25).

Günümüzde Irak'ta yaşayan Türkmenlerin yoğun olarak yerleşme dönemleri Karakoyunlular zamanına rastlamaktadır (Saatçi, Medinetü Kerkük, 2008: 8; Mâhir Nakîp, 2009: 25). Karakoyunlulara bağlı Türk oymaklarından Hacılı kabîlesi Kerkük ve Erbil taraflarında, Döğerler'den de bir kol yine aynı bölgelerde yaşamaktadır (Sümer, 1967: 30). Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Oğuz Türklerinden Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmed (1380-1389) zamanında Kerkük ve Erbil şehirleri fiilen Celâyirîlilerin kontrolunda bulunuyordu. Yaklaşık on sekiz-yirmi yıllık bir süreden sonra Karakoyunlular Kerkük kalesinin kontrolünü ellerine geçirdiler (Mâhir Nakîp, 2008: 26).

Emir Timur 1393 Ağustos ayında Bağdat'a kadar varmıştı (Aka, 2012: 73). Bağdat'tan dönüşte Kerkük kalesine geldi ve burayı Emir Ali'ye teslim etti. Böylece bölge yeniden Moğol hânedanlığı içine girmiş oldu (Saatçi, 2015:142). Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Timur Tarihi* isimli eserine göre Timur, Kerkük'ten kuzeye doğru seferine devam etmiş ve buradan Diyarbekir'e ulaşmıştır. (Kramers,1977: 590; Mâhir Nakîp, 2008: 23; Kemal Mazhar, 2005: 39).

Bölge 1411'de Karakoyunluların hâkimiyet idâresinde bulunurken (Saatçi, 2015: 142) Karakoyunlulardan, Kara Yusuf (1389-1420)'un beş oğlundan biri olan İskender Mirza (1420-1438) Kerkük ve çevresinin idaresini üstlenmişti (Sümer, 1967; 111). Kara Yusuf'un ölümünden sonra, askerleri doğrudan Kerkük'te bulunan İskender'in yanına gittiler. İskender Mirza bu askerlerle ordusunu daha da güçlendirdi ve Mardin'i kuşatma altında tutan Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in üzerine yürüdü. Osman Bey'i Sincar'ın kuzeyinde bulunan Hâtuniye gölüne yakın Şeyh Kendi'de ağır bir yenilgiye uğrattı (Mart 1421). (Sümer, 1967;

118-119; Sümer, Karakoyunlular, 2001: 436). Fakat bu galibiyetle yetinmeyen İskender Mirza kuzeye doğru harekâtını sürdürdü, Çağatay sülâlesinden Şahrüh (1405-1447) ile Âdilceviz'da yapmış olduğu savaşı kaybetti (1 Ağustos 1421) (Sümer, 1967: 119-122; Yuvalı, 2010: 294). Bu tarihlerde, yani on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde İran, Irak-ı Arab ve Doğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti devam ederken, Musul-Kerkük bölgesi, Karakoyunluların kışlık alanları idi (Sümer, 1967: 15).

Akkoyunlu Uzun Hasan ile Karakoyunlulardan Cihan Şah, Muş'ta çetin bir muhârebe yaptı. Tarihe Muş Savaşı olarak geçen bu karşılaşmada Cihan Şah'ın askerleri büyük bir hezimete uğradı. Ölenler arasında Cihan Şah, divan emiri, veliahd ve aileleri, Emir Yusuf'un kızı ve emirlerden pek çoğu da vardı. 1469 senesinde yıkılan Karakoyunlu Devleti böylece son buldu ve devletin toprakları Akkoyunlular eline geçmiş oldu (Sümer, Karakoyunlular, 2001: 436). Bu olaylara ilâveten bir de Şah Cihan'ın katledildiği yerde Karakoyunlu ailesinde çatışma ve bölünme yaşandı. Bu çatışmalar ve bölünmelerden yararlanmak isteyen Uzun Hasan Irak'ta hâkimiyeti elde etmek için askeri bölüklerin bir kısmını harekete geçirdi. Bu arada Irak şehirlerinin yöneticilerinden bazılarını kendi yanına almaya ve kendi idaresi içine girmelerine çalıştı. Bu teklife bir kısmı olumlu cevap verdi bir kısmı da reddetti (Alâ ü Muhammed, 2012: 148-150). 1508 tarihine kadar Akkoyunlular elinde kalan bölge el değiştirdi ve bölgede Safevîler hakimiyeti başladı (Saatçi, 2015: 142).

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferini müteâkip, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından, Mayıs 1516'da Mardin yakınlarında Kızıltepe mevkiinde yapılan Koçhisar savaşından sonra Safevîler kesin bir yenilgiye uğratarak, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka gibi yerler ile beraber Kerkük'te Osmanlı hâkimiyetine girdi (Kramers, 1977: 590-591). Bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücâdelesinde sık sık el değiştiren Kerkük, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı yönetimine girdi ve doğudan gelecek İran saldırılarına karşı önemli bir savunma merkezi konumunu kazandı. Bölge tamamen Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde, Kânûnî 941/1535 yılı 21 Nisan'da Kerkük'e geldi ve burada ordusu ile konaklayarak 24 gün kaldı. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun çok önemli bir uğrak yeri haline gelmişti (Kramers, 1977: 591; Kılıç, 2010: 256).

Sonuç

Kerkük tarih öncesi dönemden itibaren Mezopotamya'da yerleşim yeri olarak var olan şehirlerden birisidir. Mezopotamya'da devlet olarak var olan yönetimlerin hemen hemen hepsinde yerleşim yeri hüviyetinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Şehrin, Sümerler, Babiller, Akkadlar, Asurlular ve diğer Mezopotamya devletleri zamanından beri tarih sahnesinde olması Kerkük'ün

kadim bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Müslümanların Hz. Ömer zamanında Irak'ı fethetmeleriyle birlikte Kerkük İslam toprakları içine girmiştir. Emeviler, Abbâsîler, Büyük Selçuklular ve daha sonraki devletlerin himâyesinde bulunan Kerkük, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı idâresi altına girmiştir.

Çaldıran zaferinden sonra (1516), Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethine görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa, Mayıs 1516'da Mardin/Kızıltepe'de yapılan Koçhisar savaşında Safevîleri mağlup ederek, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka ve Kerkük'ü Osmanlı topraklarına katmıştır. Bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücâdelesini sırasında sık sık el değiştiren Kerkük, Kânûnî Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı idaresine girdi ve bundan sonra İran saldırılarına karşı önemli bir savunma üssü olarak kullanıldı. Kânûnî Sultan Süleyman 21 Nisan 1535'te Kerkük'e geldi ve burada ordusu ile 24 gün kaldı. Bundan sonra Kerkük, Musul ile Bağdat arası ticaret yolunun çok önemli bir uğrak yeri olmuştur.

Türkler, Büyük Selçuklular zamanında Kerkük ve etraf bölgelere hızla yerleşmeye başlamış ve devam eden göçlerle birlikte sosyal yapıda önemli miktarda Türkleşme hareketi kendisini göstermiştir. Günümüzde Kerkük'te yaşayan Türklerin Akkoyunlular zamanında buraya yerleşen Türkler olduğu kabul edilmektedir.

Kaynakça

Abbas el-Azâvî (1936). *Tarîhu'l-Irak Beyne'l-İhtilâleyini*, c. 2., Matbuatü Bağdâdî'l-Hadîs, Bağdat.

Abîr Adnan Yusuf (?). *Erbeha (Kerkük Hâliyen) Dirâsetün, Siyâsiyyetün, Hadâratün*, (M.Ö. 3500-359) Risâletü Mâcistir, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmiâtü Musul, Musul.

Aka, İsmail (2012). "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 173-177.

Alâ-ü Muhammed Gadâvî (2012). *Târîhu'l-Irakı fî Ahdi'l-Karakoyunlu ve'l-Akkoyunlu*, (H.814-914/M.1411-1508), Dâru Gıdâ-i lin-Neşri ve't-Tevzi, Amman. 2012

Alâ-ü Saffar, Abdürrezzak en-Nedâvî, et-Türkmân (2007). *el-Irak*, Menşûrâtü Müessesetü, el-Muhtar, li-Tıbbâti ve'n-Neşri, Kerkük.

Ali Belâvâlî (2019). *İklîm-ü Kerkük*, el-Müstakil, Kerkük.

Baban, Cemal (1986). *Usûlü Esmâi'l-Müdiri ve'l-Mevâki'l-Arabiyyetü*, el-Cüz'i-l-Evveli, Bağdat.

Bakır ve Sefer, Tâhâ ve Fuâd (1865). *el-Mürşidü ilâ Muvâtınü'l Âlâ-i ve-l-Hadâratı, er-Rihletü'r-Râbiatü (Bağdat, Kerkük, Süleymâniye), Dâru'l-Cumhuriyyeti ve'd-Tibâati ve'n-Neşri, Bağdat.*

Bayraktar, Necmeddin (2011). *Beyne'l-Hakikati ve'l-Vâkıı, ed-Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûâtı, Beyrut.*

Cemal Reşid Ahmed (2002). *Kerkük fi' Asrii'l-Kadîme, Erbil.*

Demirci, Nefi, (1990). *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi), Ey Dizgi Matbaacılık, İstanbul.*

Diñçol, Ali Muzaffer (1991). “Ârâmîce”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 267-268.

Fehmi Arab Ağa ve Âharûn (1957). *Mâzâ fî Kerkük, Matbaatü Tetevvüh. Kerkük.*

Gündüz, Ahmet (2002). “Kerkük”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 290-292.

Kevseroğlu, Necat (2019). *bi Aklâmî'r-Rehalati (1534-1979), Kerkük.*

Kılıç, Remzi (2010). Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası, Türklük Bilimi Araştırmaları, (Tubar), İstanbul: Sayı, 28 / 247, 256

Kemal Mazhar, Ahmet (2005). *Kerkük I. (Tarih, Politika ve Etnik Yapı), Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul.*

Komisyon (1993). *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.*

Komisyon (2013). *İsdârâtü Merkezi Şarkı'l-Evsad li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsati't-Türkmâniyyeti, Kal'atü Kerkük, Kerkük.*

Mahir en-Nakip (2008). *Kerkük ve Hüviyyetühâ el-Kavmiyyetü ve's-Sekâfiyyetü, Müessesetü Vakfi Kebîr, İstanbul.*

Kramers, J.H. (1977). “Kerkük”, *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. 589-590.

Mahir en-Nakip (2008). *Kerkük ve Hüviyyetühâ el-Kavmiyyeti ve's-Sekâfiyyeti, Müessesetü Vakfi Kebîr, İstanbul.*

Merçil, Erdoğan (1993). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.*

Saatçi, Suphi (2008). *Medinetü Kerkük ve Hüviyyetüha İmrâniyyeti, Müessesetü Vakf-ı Kerkük. İstanbul.*

Saatçi, Suphi (2015). *Irak Türkmen Boyları, Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri, Ötüken Yayınevi, İstanbul.*

Sümer, Faruk (1967). Kara Koyunlular, . I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Sümer Faruk (2001). “Karakoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını, 434-438.

Şefik, Haydar (2012). *Atlasü'l-ırakı ve'l-Kevni'l-Arabiyyi ve'l-Âlemi*, Dâru'l-Mürîhi li'l-Ulûmi, Bağdat.

Taha Bâkır (2012). *Mukaddimetü fî Târîh-i'l-Hadâratî'l-Kadîmeti*, Dâru'l-Varrakî li'n-Neşri, Beyrut.

Yuvalı, Abdülkadir (2010). “Şahrüh”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 293-295.